

capitolul I. INTRODUCERE ÎN STUDIUL DREPTULUI PRIVAT ROMAN

Partea introductivă a Manualului expune studenților câteva coordonate esențiale, care să-i lămurească asupra contextului și semnificației materiei pe care o vor studia:

- ce este și de ce se studiază Dreptul Roman?
- ce se poate ști despre originea regulilor juridice, la modul general?
- care sunt mentalitățile și valorile fundamentale romane?
- care sunt reperele esențiale ale istoriei juridice romane?
- cum vom aborda materia Dreptului Privat Roman?

Notă metodologică: studentul va întâlni pe parcursul expunerii și termeni de specialitate necunoscuți, care urmează să fie explicați în detaliu pe parcursul Manualului. Toți acei termeni sunt marcați cu asterisc, iar sensul lor este succint explicat în Glosarul de la sfârșitul Manualului.

Paragrafele care apar scrise cu caractere mai mici sunt facultative, fiind explicații complementare.

Ce este și de ce studiem Dreptul privat roman?

Noțiunile fundamentale ale dreptului privat actual au fost inventate de juriștii romani. Noțiunile juridice pe care aceștia le-au creat și perfecționat, mai ales în perioada clasică (sec. I a.Chr. – III p.Chr.), au fost receptate în practica și în știința dreptului privat european. Așa se explică de ce și dreptul privat român actual operează cu noțiuni și raționamente care își au originea în Dreptul Roman.

Fraza de mai sus conține două noțiuni care trebuie clarificate: dreptul privat (1) și Dreptul Roman (2).

1) dreptul privat este o noțiune care apare astăzi în cadrul diviziunii fundamentale, de origine romană, a dreptului în privat și public. În teoria actuală, dreptul privat ar fi un ansamblu de reguli care reglementează raporturile dintre particulari. Prin opoziție, dreptul public ar reglementa raporturile dintre persoanele private și autoritățile publice. Fenomenul juridic a devenit însă tot mai complicat după al doilea război mondial, astfel că există ramuri de drept (*e.g.*, dreptul transporturilor) care nu mai pot fi precis încadrate. De aici și până la contestarea clasificării de mai sus, venite din Dreptul Roman, nu a mai fost decât un pas.

Realitatea este că jurisconșulții romani, în pragmatismul lor, nu considerau fundamentală diviziunea dreptului în privat și public. De fapt, teoria juridică europeană a ridicat-o la acest rang la sfârșitul sec. XIX și a ajuns acum să-i critice pe romani pentru acesta. Rămâne atunci o întrebare: ce se înțelegea prin drept privat în Dreptul Roman?

Să dăm cuvântul lui Ulpian, jurisconsult care scria în sec. II p.Chr.:

Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem.

Știința [dreptului] are două părți: [dreptul public] și dreptul privat. Dreptul public privește organizarea statului roman, iar [dreptul] privat [se referă] la interesul fiecărei [persoane în parte].¹

Cercetând mai departe această problemă, jurisconsultul oferă câteva exemple de norme de drept public: cele care se referă la cultul public, la reglementarea activității preoților și la organizarea magistraturilor (demnităților publice). Această enumerare nu este limitativă, ci numai enunțiativă: există și alte instituții, în afara celor enumerate mai sus, care pot face parte din dreptul public. Trebuie remarcat faptul că sfera dreptului public era mai restrânsă decât a dreptului privat. Explicația rezidă în aceea că autoritățile instituite în statul-cetate aveau o putere destul de restrânsă de a se amesteca în sfera privată. Așa se explică de ce o serie de delictе (precum furtul) erau considerate ca ținând de dreptul privat, urmând să fie judecate potrivit normelor acestuia. Or, în zilele noastre, furtul este o infracțiune reglementată în dreptul penal, ramură a dreptului public.

Jurisconsultul Papinian nota:

Ius publicum privatorum pactis mutari non potest.

(Normele) dreptului public nu pot fi schimbate de înțelegerile dintre persoanelor private.²

Cu alte cuvinte, normele dreptului public sunt norme imperative (care prescriu reguli de conduită obligatorii). În domeniul dreptului privat, cetățenii pot să intre în raporturi juridice potrivit intereselor lor. Aici predomină normele juridice supletive. Aceasta înseamnă că fiecare se va angaja în raporturi juridice în funcție de propriile interese, iar legea vine să suplinească voința părților numai atunci când aceasta nu a fost expres manifestată. *E.g.*, legea dă cetățenilor posibilitatea să-și întocmească un testament; dacă nu o fac, se va deschide succesiunea legală, adică norma juridică de drept privat prevede cui va reveni averea decedatului. Și dreptul privat cuprinde norme imperative, dar acestea apar numai în mod excepțional. Un exemplu bun sunt normele care ocrotesc interesele persoanelor incapabile, cum ar fi aceea conform căreia un minor nu se poate pune garant pentru obligațiile asumate de alte persoane.

Lectura textelor de mai sus ne arată că, prin distingerea între dreptul public și cel privat, juriștii romani au intuit de timpuriu o separare necesară între normele de organizare politico-administrativă și cele referitoare la raporturile între particulari.

În concluzie, în termeni foarte generali, putem reține că **dreptul privat roman privea raporturile dintre indivizi și raporturile acestora cu diversele grupări private de persoane. Acesta stabilește drepturile și obligațiile fiecărui individ, relațiile sale cu ceilalți, modurile de dobândire, de administrare și transmitere a bunurilor.** Toate aceste aspecte vor constitui obiectul nostru de studiu.

1bis) Atragem atenția asupra faptului că termenul de drept privat nu coincide cu cel de drept civil (*ius civile*), prin care vom înțelege exclusiv vechiul drept al cetățenilor romani (*ius quiritium* – dreptul quiritar) și care se opune dreptului ginților (*ius gentium*) și dreptului pretorian (*ius praetorium*). Să clarificăm acești termeni, ponind de la un text fundamental al jurisconsultului Gaius:

¹ Dig. 1.1.1.2. Cf. Inst. 1.1.4.

² Papinian, Dig. 2.14.38. Cf. id., Dig. 2.14.42.

Omnes populi qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur; nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis; quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur. Populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur. Quae singula qualia sint, sui locis proponemus.

Toate popoarele care se conduc după legi sau cutume (obiceiuri) se folosesc, în parte de dreptul lor propriu, în parte, de un drept care le este comun cu toți ceilalți oameni, căci dreptul pe care fiecare popor și l-a rânduit lui însuși, îi este propriu și se numește drept civil (*ius civile*), deoarece este un drept specific (respectivei) cetăți; dimpotrivă, ceea ce firea lucrurilor (*naturalis ratio*) a rânduit pentru toți oamenii este păstrat, deopotrivă, de toate popoarele și se numește dreptul ginților (*ius gentium*), deoarece toate popoarele (*gentes*) se folosesc de el. Poporul roman deci se folosește, în parte, de dreptul său propriu, în parte, de un drept care este comun tuturor oamenilor.³

Dreptul Roman al primelor secole de existența a cetății se reducea la dreptul civil, pentru că se aplica numai cetățenilor romani (*cives*), străinilor fiindu-le exclus orice raport juridic cu Roma. Ultimii nu cădeau sub ocrotirea legilor romane, fiind considerați în afara legilor. Această stare de lucruri apare ca foarte firească pentru o epocă în care romanii au fost istoric nevoiți să se preocupe prioritar de propria supraviețuire și consolidare, raporturile de schimb cu străinii fiind reduse.

Expansiunea teritorială din perioada republicană a amplificat schimburile cu exteriorul Cetății. După înfrângerea cartaginezilor (sec. I a.Chr.), Roma devenise stăpâna bazinului mediteranean și comerțul roman s-a extins în cele mai îndepărtate regiuni ale lumii cunoscute. *Ius civile* se dovedește a fi prea rigid față de aceste substanțiale transformări de ordin economic și politic. Așa se explică apariția și înflorirea **dreptului pretorian**, delimitat într-un pasaj celebru al jurisconsultului clasic Papinian:

Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis [...].

Dreptul pretorian este ceea ce pretorii au introdus în scopul de a complini sau schimba normele dreptului civil [...]⁴.

Pretorul este un magistrat (demnitar) care pregătește procesele pentru soluționare. El ajunge să aibă, din sec. I a.Chr., competența de a pune la dispoziția justițiabililor acțiuni noi, necunoscute în vechiul drept civil, prin care să-și valorifice interesele. Acțiunile pretoriene sunt astfel rezultatul operei creatoare a pretorului, care a inovat pornind de la necesitatea justei soluționări a situațiilor de fapt ivite în practică și neacoperite de procedurile judiciare existente la acel moment. Se va vedea, la fiecare capitol, cum fiecare instituție juridică actuală își datorează configurația activității pretorului.

³ Gaius, 1.1.

⁴ Dig. I.1.7 pr.-1.

Normele dreptului civil, aplicabile numai cetățenilor romani, nu puteau guverna raporturile acestora cu peregrinii. S-a simțit nevoia identificării unor reguli, ce să poată fi în egală măsură folosite atât de romani, cât și de peregrini (străini), pentru cazurile în care intrau în raporturi juridice. **Dreptul ginților**⁵ pornește de la fundamentarea teoretică aristotelică, conform căreia **ar exista un set de reguli și instituții juridice practicate în toate cetățile**, chiar dacă nu au avut experiențe comune sau contacte. La sfârșitul perioadei republicane, sub influența doctrinei stoice, Cicero afirmă că dreptul nu este integral creația legiuitorului și nici un produs al cutumei. Dreptul ginților s-a constituit într-o categorie de o anumită ambiguitate utilă practic: un drept comun, ce putea fi folosit în relațiile comerciale dintre cetățeni și peregrini, dar și numai între cetățeni sau numai între peregrini. În fapt, ***ius gentium* era partea din dreptul altor cetăți pe care romanii o recunosc, dar pe care o introduc în propriul lor drept prin intermediul noțiunii de bună credință și numai prin edictul pretorului***.

2) Noțiunea de Drept Roman acoperă în ordine istorică trei sensuri.

Primul desemnează **regulile juridice ce au guvernat societatea antică romană**, de la Legea celor XII Table până la codificarea iustiniană. Este vorba de douăsprezece secole de evoluție a regulilor de drept, rezultate din procedura de judecată și (mai târziu) din reflexia științifică, sub influența diverselor obiective politice. Regulile respective s-au constituit într-un ansamblu unitar, prin rădăcina comună și prin metoda folosită pentru a-l ține în pas cu necesitățile practicii.

Setul de reguli a fost făurit inițial pentru a face posibilă conviețuirea într-o mică așezare fortificată, axată exclusiv pe agricultură și rezistență armată: astfel s-a format Vechiul Drept Roman. Succesele militare ulterioare au transformat Roma într-un vast și complicat imperiu. Noua situație a reclamat adaptarea prin inovație a reglementărilor juridice la noile date politice, economice și sociale: aceasta s-a realizat în Dreptul Roman clasic. Din sec. III p.Chr., Imperiul intră pe panta fără întoarcere a declinului, care se va vedea și la nivelul regulilor de drept: Dreptul Roman postclasic se preocupă mai degrabă să folosească și să sistematizeze rezultatele obținute în perioada clasică. Capitolul următor, de Introducere istorică, va clarifica prin detalieri periodizarea mai sus descrisă.

Cel de-al doilea sens pornește de la compilația lui Iustinian, pe baza căreia a început receptarea Dreptului Roman în Occidentul european. Studiile întreprinse în mediul ecleziastic și universitar italian și francez în sec. XII-XVI asupra textelor din *Corpus iuris civilis* au pus bazele unei tradiții juridice profunde în statele Europei continentale; aceasta a fost transplântată și în o serie de state de pe alte continente, care le-au împrumutat ulterior modelul de dezvoltare. Suveranii europeni au încercat să împrumute auroa de legiuitor a cezarilor Romei, imitându-i în elaborarea unor codificări de mică sau de mare anvergură. Ca urmare, **Dreptul Roman semnifică în al doilea său înțeles acel *ius commune* european continental, pe care s-a construit actuala tradiție civilistă, cunoscută și sub denumirile alternative de continental europeană sau romano-germanică**. În acest sens, Dreptul Roman a fost folosit (de la caz la caz) fie pentru a înlocui cutumele medievale locale insuficient de perfecționate (cazul orașelor comerciale italiene), fie ca sursă de inspirație pentru noi orientări în drept, fie pur și simplu ca reglementare repusă în vigoare în calitate de drept pozitiv (cazul statelor germanice).

⁵ v. și Gaius, Dig. I.1.9.

Acest *ius commune* vest european a fost punctul de pornire al codificărilor din sec. XIX. Codurile epocii moderne au împrumutat planul și conținutul Instituțiilor lui Gaius și ale lui Iustinian, iar lumea întreagă avidă de civilizare le-a preluat pe cinci continente. Intrarea lor în vigoare a stopat în drept influența directă a Dreptului Roman. În fapt, codurile civile francez (1804), elvețian (1807), austriac (1811) și german (1900) au fost fructul tradiției de raționare juridică construite începând din sec. XII și au generat cel de-al treilea sens al Dreptului Roman. Acesta **trăiește mai departe în codificările postmoderne** ale Occidentului european și peste tot în lume unde ele au fost împrumutate.

La peste două secole de la intrarea în vigoare a primului cod civil modern (Code Napoléon, 1804), Europa își caută (din nou) o nouă unitate juridică. Acum însă, Dreptul Roman nu mai este cunoscut direct decât de specialiștii săi. Noțiunile inventate și perfecționate de jurisconsultii romani au intrat deja în obișnuința unei științe a dreptului privat european, care își revendică maturitatea: rădăcinile de referință îi sunt acum codurile de secol XIX și jurisprudența dezvoltată în jurul lor. În comisiile de codificare naționale și europene nu se mai discută direct despre Dreptul Roman, iar romanistii nu se mai interesează neapărat de dreptul pozitiv: codurile moderne au eliminat aplicarea legislativă și jurisprudențială directă a Corpusului lui Iustinian, astfel că practicianul nu mai trebuie neapărat să cunoască Dreptul Roman iar romanistul este fericit că se poate dedica exclusiv cercetării. În plus, dominația anglo-germanică în Europa a imprimat în ultimele decenii tendințe liberale în comisiile de legiferare, care proclamă nașterea unui *New European Private Law*.

De ce totuși un manual de drept roman într-un învățământ juridic care se vrea tot mai minimalist și mai ignorant al tradițiilor culturale?

Pentru că (1) unificarea Europei nu a fost proiectată săptămâna trecută, ci este rezultatul a aproape trei milenii de *experiență spirituală comună*: o experiență întemeiată pe moștenirea greco-romană.

Pentru că (2) „noul” drept privat european folosește noțiunile de bună credință, contract, proprietate, succesiune, îmbogățire fără justă cauză, testament, condiție, uzucapiune, gaj, creditor, prescripție, răspundere civilă, gestiune de afaceri, plată, cesiune de creanță, debitor, culpă, ipotecă etc. Toate sunt noțiuni pe care Quintus Mucius Scaevola le sistematiza teoretic și avocatul Cicero le folosea practic încă din sec. I a.Chr., iar jurisconsultii clasici precum Papinian, Ulpian și Gaius le perfecționau în sec. II p.Chr. Alfabetul juridic inventat de către romani ne servește și astăzi, după cum bine se exprima romanistul german Rudolf von Jhering.

Pentru că (3) un paradox surprinde privitorul tabloului contemporan: lumea anglo-americană, dezvoltată istoric în afara tradiției juridice romane, a urmat și urmează involuntar exact evoluția societății romane și a dreptului ei într-o manieră chiar mai fidelă decât Europa continentală. De exemplu, în Anglia, sistemul *Equity* a dublat și modernizat pe cel de *common law*, exact cum dreptul pretorian a acționat față de vechiul *ius civile*; sistemul electorilor practicat la alegerea președintelui SUA corespunde mecanismului imaginat începând cu sec. VI a.Chr. de regele Servius Tullius pentru votul în adunările centuriate; preeminența precedentului judiciar ca izvor de drept în *common law* ne amintește că jurisconsultii clasici erau în primul rând practicieni ai dreptului și că edictul pretorian conținea indicații obligatorii date de pretor judecătorului; metoda cazuistică de studiere a dreptului în facultățile nord-americane (*case law*) nu aduce nicio noutate față de modul în care se studiau în sec. VI spețele din Digestele lui Iustinian, în facultățile de drept de la Alexandria și de la Constantinopole.

Pentru că (4) eternul uman, remarcabil surprins de scriitorii greci și latini în literatură, este valabil și în domeniul juridic. De exemplu, crizele economice au existat și în dreptul roman postclasic, a cărui experiență în soluționarea problemelor nu ne poate fi decât utilă. Societatea romană s-a confruntat la sfârșit de Republică cu schimbarea de semnificație a familiei tradiționale, dreptul trebuind să ofere soluții pentru conviețuirile stabile între necăsătoriți, tendințele de emancipare a persoanelor de sex feminin și copiilor etc. Problemele omului sunt în mare aceleași, iar studiul Dreptului Roman ne pune la dispoziție o experiență multiseculară a unei societăți în formare, expansiune și apoi declin.

Pentru că (5) o facultate de drept nu se poate rezuma la expunerea regulilor legislative și a soluțiilor jurisprudențiale ale momentului. Inflația legislativă și inconsecvența instanțelor le face rapid perisabile. Dreptul Roman dezvoltă viitorului jurist *simțul evolutiv*: conștiința faptului că lucrurile se schimbă și el este chemat să răspundă cu soluții. În esență, juristul secolului XXI nu poate fi un simplu tehnician; el trebuie să știe de unde au venit noțiunile cu care lucrează, pentru a le înțelege apoi configurația actuală și a estima direcția în care se îndreaptă.

Originea regulilor juridice

Manualul de Drept Roman a debutat direct cu noțiuni de drept. Studentul se poate întreba însă, în mod legitim, de unde vine și la ce se referă însăși preocuparea pentru domeniul juridic? Cum apar, se modifică și dispar regulile de drept? Vom expune în continuare câteva din răspunsurile formulate de-a lungul istoriei.

Răspunsul antichității romane a fost constant unul pragmatic: juristul se concentrează prioritar să dea soluții concrete echitabile litigiilor care îi sunt supuse atenției. Se va vedea puțin mai jos de unde vin pragmatismul și reperul echității în rezolvarea problemelor juridice. Este suficient să menționăm deocamdată că, la Roma, reflecția filosofică asupra Dreptului a fost mai mult un mod de a-și impresiona alegătorii, folosit de către candidații la înalte demnități publice și se dizolva mai degrabă în oratorie.

Răspunsul dat la începutul Evului mediu a fost de ordin teologic: dreptul ar fi, în această optică, un produs al voinței divine.

Laicizarea, începută din Renaștere, a culminat cu ideile raționaliste: voința omului este liberă, omul este un Creator, deci dreptul este un produs al voinței atotputernice a omului. În consecință, normele ce le creează sunt imuabile și optime a-i satisface aspirațiile. Aceste idei aparțin precursorilor revoluției franceze, înscrise într-o atmosferă atee. Dreptul este „rațiunea omenească întrucât guvernează popoarele” (Montesquieu, III, C.1). Ulterior, s-a observat că rațiunea se poate înșela, prin urmare dreptul nu poate fi un produs arbitrar al voinței; acesta este o rezultantă a necesităților impuse de mediul social. Echilibrul de forțe atins în societate la un moment dat și într-un anumit context se reflectă în juridic.

Se pune întrebarea: cum și când s-a atins primul moment de echilibru? Cum se ajunge la transformări în drept? Încotro se merge? Studiul Dreptului Roman ne poate da un răspuns, pentru că ne permite să urmărim în toate fazele ei de evoluție societatea care l-a produs.

Așa cum arătam mai sus, acesta oferă celui ce începe studiul dreptului o perspectivă istorică asupra instituțiilor pe care le va învăța în anii următori. Înțelegerea regulilor juridice actuale nu poate fi desprinsă de cunoașterea originii

și evoluției acestora; iar această cunoaștere trebuie integrată în contextul social-politic în care a avut loc. Jurisconsultul roman Celsus scria:

Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.

„Cunoașterea legilor nu înseamnă posedarea cuvintelor, ci cunoașterea efectelor și virtualităților acestora” (Dig. I.3.17).

Celsus sugerează că pregătirea unui viitor jurist nu se reduce la reținerea formulelor legislative oferite de dreptul în vigoare. Este nevoie de o înțelegere bazată pe cunoașterea rădăcinilor și a evoluției ulterioare, pentru a percepe direcțiile prezente. Numai astfel viitorul jurist va dobândi abilitatea de a înțelege mișcarea fenomenului juridic și de a se adapta într-o lume caracterizată de instabilitate economică și de inflație legislativă. În plus, materia de față se înscrie în pachetul de discipline de studiu specifice anului întâi, ce au toate un scop pronunțat propedeutic. Studentul se va familiariza cu limbajul de specialitate, va învăța să conducă raționamentul juridic, va fi pus în situația de a analiza critic soluții de speță ingenioase. Acest studiu este util și juristului licențiat în drept, căruia îi oferă lămuriri asupra originii și evoluției instituțiilor.

Am arătat până aici importanța studiului Dreptului Roman. Dar care este **situația actuală a studiilor de Drept Roman?**

Există în lume la ora actuală o aparentă delăsare în domeniul studiilor clasice. Am putea lesne expedia problema, punând totul pe seama mercantilizării societății contemporane. Credem însă că lucrurile trebuie privite mai nuanțat.

Prăbușirea Romei în anul 476 a însemnat dispariția autorității politice a statului roman și, implicit, a calității oficiale a dreptului roman. Simulacru de continuitate promovat de cuceritori nu putea prelua și continua evoluția unor instituții juridice; în cel mai bun caz, se poate socoti că le-a conservat pentru cercetările științifice din secolele următoare. Receptarea dreptului roman începând din sec. XII-XIII l-a repus în scenă, dar bartoliștii și succesorii lor (cel puțin) până la jurisconsultul francez Jacques Cujas nu uzau în cercetările lor de ceea ce noi numim simț istoric. A rezultat astfel maniera defectuoasă de cercetare și predare folosită până a doua jumătate a secolului XIX, în care s-a pus de multe ori și excesiv accentul mai degrabă pe memorare decât pe explicarea corectă a soluțiilor. De astfel de aspecte s-a legat curentul de opinie ostil, generat de revoluția franceză de la 1789, față de modul renașcentist nedocumentat și fantezist de a practica istoria.

Se poate observa cum, de fapt, toate revoluțiile au încercat să rupă cu tradiția și să înființeze o nouă ordine juridică. De pe poziția de luciditate ce am încercat să ne-o asumăm, vom observa că aceste atacuri au avut din nou (și) importante cauze interne. Dreptul nu a evoluat în ritmul extraordinarelor progrese făcute de celelalte științe sociale în secolele XVII-XIX. A apărut astfel justificată critica inițiată în secolul XIX de comunitatea savantă la adresa izolării (lipsei de receptivitate) a științei juridice în general. În această atmosferă s-a situat excesiva încărcare a studentului cu noțiuni inutile, după o concepție de predare încremenită. Reforma studiului Dreptului Roman s-a petrecut abia la finele secolului XIX și începutul secolului XX, când savanți precum Otto Lenel (Germania), Charles Appleton, Eduard Cuq (Franța), Vittorio Scialoja și Pietro Bonfante (Italia) l-au repus pe baze pur istorice.

Învățarea Dreptului Roman a fost indispensabilă în secolele XIX-XX ca sprijin explicativ al legislațiilor moderne. Utilitatea i se păstrează și în prezent; dar nu ni se mai pare suficient să urmărim apariția și evoluția unei instituții mergând până la Iustinian. Trebuie mers mai departe, fiind azi capabili să expunem maniera în care reglementarea romană a fost receptată în codificările civile. Numai așa va ajunge studentul să perceapă într-o manieră evolutivă instituțiile (precum și modul în care acestea au fost preluate de la o generație la alta), materia de față aducându-l până în pragul dreptului pozitiv.

Dreptul Roman își păstrează, din aceste motive, locul de primordial între disciplinele obligatorii predate la începutul studiilor juridice. Aceasta cu atât mai mult cu cât tentativa contemporană de realizare a unui sistem juridic unic european își găsește în acesta, așa cum arăta Reinhard Zimmermann, cel mai bun model al unui drept universalist.

Venind în întâmpinarea observațiilor de mai sus, vom căuta în permanență să facem conexiunea între trecutul și prezentul regulilor de drept, în cadrul unitar al studiilor de Drept Roman. Explicațiile nu vor ignora aspectele de ordin filosofic aflate la temelia instituțiilor și contextul social-economic sau politic în care s-au adoptat diversele reguli juridice.

BIBLIOGRAFIE:

- pentru utilitatea studiului istoriei dreptului în general și al dreptului roman în special: George DANIELOPOLU, *Importanța studiului dreptului roman*, București, 1901; Nicolae CORODEANU, *Importanța și metoda studiilor de drept roman*, București, 1924; LONGINESCU, *Elemente*, vol. I, p. 154-162; STOICESCU, *Curs*, p. 9-11; Dimitrie ALEXANDRESCO, *Explicațiunea dreptului civil român...*, ed. a 3-a, vol. I, București, 1925, *Prefața*; Alexandru OLTEANU, *Știința dreptului civil. Câteva caractere*, Tip. Lumina, Blaj, 1941, secț. a VI-a *Constanța legilor civile. Familia și proprietatea*, p. 27-32; Constantin STOICESCU, *Cultură clasică ori modernism*, București, 1942; Nicolae CORODEANU, *Dreptul roman*, C.Jud. 1947.162-164; excelentul studiu al lui Emil CRISTOFORIANU, *Tradiția romanistă în conștiința juridică a popoarelor europene*, PR 1943.IV.52; Alexandru VĂLLIMĂRESCU, *Bazele permanente ale dreptului civil – discurs rostit la Academia Română în 16 dec. 1943*, București, 1944, p. 5-22; Nicolae CORODEANU, *Dreptul roman*, C.Jud. 1947.162; DJUVARA, *Enciclopedia juridică*, secț. *Istoria dreptului și dreptul comparat*, p. 101-103; Vladimir HANGA, *Drept roman și drept actual*, SCJ 3/1977.271 id., *Le sceau de Rome dans la formation du droit roumain*, RRSJ 2/1988.167; id., *L'actualité du droit romain – considérations historiques*, SUBB 1/1990.3; Hans ANKUM, *Diritto romano nel diritto delle obbligazioni nel nuovo codice civile olandese del 1992*, în *Studi Impallomeni*.1; Carlo Augusto CANNATA, *Il diritto romano e gli attuali problemi d'unificazione del diritto europeo*, în *Studi Impallomeni*.41; Mario TALAMANCA, *Il diritto romano come fattore di unificazione nel mondo antico*, în *Studi Impallomeni*.405; Richard ZIMMERMANN, *Roman law and european legal unity*, în A. Hartkamp, M. Hesselink, E. Hondius, C.E. du Perron, J.B.M. Vrankrn (eds.), *Towards a European Civil Code*, Nijmegen, 1994, pp. 65-81; Peter STEIN, *Roman law...*, cap. 5 & 9 *Roman law in the twentieth century*, p. 130-132.

- pentru problemele legate de definirea dreptului: Constantin DISSESCU, *Ideea de drept și fundamentul ei*, București, 1911; Henri LÉVY-ULLMANN, *Elements d'introduction générale à l'étude des sciences juridiques*, din vol. I intitulat *La définition du droit*, Sirey, Paris, 1917, partea I cap. I *Les brocards du droit romain* (p. 7-25); Ștefan LONGINESCU, *Pregătire pentru învățarea dreptului*, București, 1926; Felix SENN, *De la justice et du droit. Explication de la définition traditionnelle de la justice suivie d'une étude sur la distinction du ius naturale et du ius gentium*, Paris, 1927; Filippo GALLO, *Sulla definizione celsina del diritto*, în *Opuscula Gallo*, p. 551-604; THIREAU, *Introduction*, p. 7-12.

- pentru raporturile dreptului cu alte științe normative și pozitive: TERRÉ, *Introduction*, nr. 9-25, p. 8-31.

- pentru o privire sintetică asupra evoluției fenomenului juridic, întemeiată pe punctul de pornire al dreptului roman: Constantin JITIANU, *Rolul și funcțiunea dreptului*, PR 1943.IV.117;

- pentru metoda de cercetare în dreptul roman: Ilie POPESCU-SPINENI, *Metoda studiului dreptului roman*, Pitești, 1927; pentru școala istorică: Valentin Al. GEORGESCU, *Dreptul roman în lumina noilor concepții ale metodei istorice* ⇒ *Athenaeum*, Iași, 1936; Mircea DJUVARA, *Teoria generală...*, p. 334-337; MALAURIE, *Antologia...*, p. 203-206 și 274-279;

- pentru problema moștenirii terminologice juridice latine în contemporaneitate: HANGA, *Adagii*; Afrodita CIOCHIN, *Terminologia juridică latină și reflexele ei în limba română (I)*, în *Revista Facultății de Drept Tibiscus – Timișoara* 1/2000.245; Henri ROLAND, Laurent BOYER, *Locutions latines du droit français*⁴, Litec, Paris, 1998; Ion DELEANU, Sergiu DELEANU, *Mică enciclopedie a dreptului. Adagii și locuțiuni latine în dreptul românesc*, Dacia, Cluj-Napoca, 2000.

Mentalități și valori fundamentale romane

Regulile de drept ce guvernează o societate nu sunt întâmplătoare. Geneza și conținutul lor sunt rezultanta unui anumit set de reprezentări pe care acea societate și le-a făurit într-un anumit context istoric. Înțelegerea instituțiilor Dreptului Roman este deci condiționată de avertizarea prealabilă a cititorului asupra mentalităților (1) și valorilor fundamentale (2) care însușeau societatea romană.

(1) Prima și cea mai importantă trăsătură a mentalului roman a fost **spiritul practic**. Spre deosebire de grecii înclinați spre abstractizare teoretică, latinofonii aveau tendința de a evalua totul în termenii pragmatici ai eficienței. Această caracteristică a dus în viața politică la înclinația spre făurirea de noi instituții, înclinație stimulată și de alte două mentalități specifice: **formalismul** și **constructivismul**. Romanul își însoțea fiecare gest cotidian de un rit prestabilit și scrupulos respectat. Formalismul religios era urmat și în viața politico-instituțională: nu se putea lua o decizie de politică externă fără urmarea ritualului prescris; nu se putea vinde un sclav, decât cu observarea unui formalism substanțial specific. Constructivismul specific spiritului roman se poate rezuma simplu: orice progres s-a realizat prin construirea de forme noi pe bazele celor existente. Instituțiile vechi erau mereu păstrate alături de cele noi, chiar dacă își pierduseră sensul inițial. Așa se explică, *e.g.*, de ce Legea celor XII table (sec.V a.Chr.) apare ca izvor de drept în compilația lui Iustinian (sec.VI p.Chr.), în pofida evidentei ei desuetudini.

Spiritul juridic roman s-a dezvoltat pe aceste coordonate, axându-se pe găsirea de soluții ce să satisfacă imperativele practice, fără a ieși din tiparele formale prestabilite. La perenitatea soluțiilor juridice au mai contribuit două aspecte ale mentalului roman: **contractualismul** și **antropocentrismul**. Religia romană păgână este contractualistă: omul și divinitatea sunt entități autonome, comunică prin intermediari muritori iar omul își îndeplinește obligațiile sale sacre doar dacă zeul îi acordă ajutorul. Omul este măsura tuturor lucrurilor și este investit cu o atitudine demnă în fața zeităților. Din acestea a rezultat, de exemplu, preocuparea pentru respectarea angajamentului juridic numai în măsura echitabilă a respectării contraprestației de către partenerul contractual.

Mentalitățile expuse până aici au avut o perenitate pronunțată. Mai maleabile în timp au fost însă valorile fundamentale.

(2) Roma începuturilor, cu organizarea sa gentilică și-a conturat două valori fundamentale: **fides** și **pietas**. Prima desemnează îndatoririle de loialitate față de prieteni și față de cetate ale cetățeanului, cea de a doua vizează îndeplinirea obligațiilor religioase, familiale și patriotice. *Fides* este una dintre datele cele mai vechi ale conștiinței romane, personificarea divină a **bunei credințe**, a încrederii ce trebuie să guverneze tratatele dintre popoare și înțelegerile dintre particulari. Este zeița relațiilor internaționale și expresia celei mai vechi metode practicate la toate popoarele antice, pentru a conferi caracter obligatoriu unui angajament. *Fides* este substratul necesar oricărei relații și implică reciprocitate și încredere.

Trecerea de la societatea patriarhală gentilică la cetatea timocratică din perioada republicană suprapune celor două valori inițiale una nouă: **libertas**. Aceasta implică respingerea oricărei puteri personale ce ar friza regalitatea și posibilitatea cetățeanului de a se exprima fără nicio îngrădire. *Libertas* garantează egalitatea cetățenilor în fața legii și posibilitatea lor de a face apel la adunările poporului, când justiția îi condamnă la pedepse grave. Statutul de cetățean este indisolubil legat de libertate și a generat o sumă de alte valori: spiritul econom, ordinea clară, spiritul concurențial, disciplina.

Un rol important în configurarea regulilor de drept l-a avut și *amicitia*. Până la teoretizările de inspirație stoică ale lui Cicero și Seneca (sec. I a.Chr. - sec.I p.Chr), prietenia nu exprimă o legătură afectivă. Aceasta vizează un parteneriat social-politic, materializat într-o alianță, în vederea satisfacerii unui interes comun sau colaborarea cu ocazia alegerilor, proceselor ori a altor împrejurări.

Impunerea unui regim politic autoritar în Principat* a schimbat valorile. Fundamentale devin acum *persona* și *dignitas*, în timp ce *libertas* se estompează. *Persona* desemnează rolul jucat de un cetățean în societate, iar *dignitas* constă în salvagardarea propriului statut. Libertatea se limitează astfel la înțelegerea și apărarea poziției pe care fiecare cetățean o ocupă într-o societate, în care principele este investit cu autoritatea de a distribui rolurile.

Repere esențiale ale istoriei juridice romane

Secțiunea de față punctează câteva **date esențiale pentru înțelegerea analizelor instituționale evolutive din capitolele ce vor urma**. Expunerea se va derula pe două coordonate: o periodizare istorică, pe care se va grefa una juridică. Astfel, vom trata **istoric** trei perioade: Regalitatea (753 a.Chr. – 509 a.Chr.), Republica (509 a.Chr. – 27 a.Chr.) și Imperiul – cu cele două subdiviziuni: Principatul (27 a.Chr. – 284 p.Chr.) și Dominatul (284 – 565). Chestiunile **juridice** se pot diviza temporal în: Vechiul Drept Roman (753 a.Chr. – sec. I a.Chr.), Dreptul clasic (sec. I a.Chr. – 284 p.Chr.) și Dreptul postclasic (284 – 565).

Regalitatea

Roma veche era o cetate redusă ca întindere și având un nivel civilizațional mult redus comparativ cu vecinii săi. Orașul-cetate și poporul acestuia s-a format ca urmare a unui sinecism (amalgam de seminții) inițial: latinii, sabinii, troienii și grecii. Populația inițială a Romei era organizată în ginți și curii, grupate în interiorul a trei triburi. Curia, componentă a tribului, era o asociație de bărbați care luptau împreună și era divizată în ginți, ca celule de bază. Nu știm precis dacă familiile au format ginta sau ginta s-a divizat în familii. Cele trei triburi care alcătuiau poporul roman erau considerate că au origine divină și erau astfel reunite într-o organizare concepută în scopuri militare. Ca urmare, vom caracteriza Roma începuturilor ca fiind **o democrație militară țărănească** situată temporal într-o perioadă mitică (mitică, datorită sărăciei și lipsei de precizie a izvoarelor), ce începe cu fondarea Romei în 21 aprilie 753 a.Chr.

Decizia politică (și, implicit, juridică) era partajată între rege și Senatul, compus din capii ginților. Senatul confirma hotărârile adunărilor poporului (*auctoritas*) și era considerat deținătorul tradițiilor romane (*mos maiorum*). Toți cetățenii capabili să participe la efortul militar formau o adunare populară, care a ajuns în timp să fie prezidată de *pontifex maximus* (marele pontif) și să-și lărgescă competențele – devenind așa-numita **comiție curiată**.

Cucerirea etruscă a vechii Rome la mijlocul sec. VII a.Chr. a influențat decisiv cadrul social-politic descris. Etruscii s-au latinizat, dar dominația lor a impulsivat dizolvarea societății patriarhale gentilice și trecerea la un stat timocratic (puterea este deținută de cei cu avere).

Etruscilor li se datorează, de exemplu, aspectele ce țin de religie și care au înrăurit fundamental dreptul public și privat roman. Tot ei au introdus viața urbană, cu organizarea, credințele și obiceiurile ei, și au relaxat parțial severitatea relațiilor de familie. Agricultură și comerțul au primit impulsuri puternice sub ocupația etruscă.

Un moment cheie pentru perioada prezentată, l-a constituit **reforma** inițiată în sec. VI de regele (etrusc) Servius Tullius. Sistemul gentilic era bazat pe legăturile de familie între patricieni (urmașii familiilor fondatoare ale Cetății).

Alături de aceștia s-a dezvoltat treptat **plebea**, categorie formată din resturi ale semințiilor indigene din Italia, imigranții așezați ulterior în jurul Romei, populații supuse și aduse la Roma, clienți rămași fără patroni etc. Se observă deci că plebea nu este o categorie socială, ci una politică: plebeii sunt cetățeni romani de condiție politică inferioară (nu au acces la magistraturi). Toate aceste aspecte au necesitat o nouă organizare. Reforma inițiată de Servius Tullius a desființat ginta, ca unitate social-politică. Teritoriul Romei va fi de acum împărțit în șaptesprezece districte teritoriale (numite triburi), iar cetățenii romani sunt înscriși în aceste triburi, în raport cu domiciliul lor. Teritoriul capătă astfel un rol important în viața de stat, înlocuind criteriul apartenenței familiale.

Potrivit stării materiale, populația este împărțită pe clase. Servius Tullius creează inițial o singură clasă și categoria celor situați în afara clasei. Cândva în perioada 450-440 a.Chr., toți oamenii apti să poarte arme au fost împărțiți în cinci clase, fiecare dintre acestea dând un număr de unități militare numite centurii, dotate cu un anumit armament. Clasele erau delimitate în ordinea descrescătoare a averii cetățenilor, începând cu cavalerii și terminând cu proletarii.

Din punctul de vedere politic, cele 193 de centurii astfel formate au desemnat cooptarea plebeilor bogați în organele de decizie. Împuținarea familiilor patriciene prin războaie și creșterea forței economice a unei părți a plebei le-a dat ultimilor posibilitatea de a face presiuni pentru a obține putere decizională. Rezultatele au fost **înlocuirea comiției curiate cu comiția centuriată** și creșterea numărului de triburi, formate pe criteriul mai sus evidențiat.

Pentru a se lua o hotărâre în cadrul adunărilor centuriate, se proceda la vot în felul următor: treceau întâi cele 18 centurii de cavaleri (înzestrată cu 18 voturi), apoi clasa I (80 de voturi). Formal, urmau pe rând la vot celelalte centurii; practic, acordul dintre cavaleri și membrii primei clase asupra problemei în curs de votare făcea ca votul clasei secunde să nici nu mai fie necesar.

Anul 509 a.Chr. a marcat începutul unei **confruntări continue între patricieni și plebe**, din care au rezultat instituțiile Romei republicane. Confruntarea a vizat în principal accesul la decizia politică.

Tendință constantă a spiritului de oraș-cetate a fost să desființeze treptat orice grupare intermediară între individ și stat. Capacitatea politică însemna posibilitatea de a fi factor decizional în adunarea populară din Cetate (comiția curiată, inițial). Această capacitate era recunoscută atât capilor de familie, cât și fiilor (incapabili, din punct de vedere civil) și clienților (la origine, aceștia fuseseră sclavi eliberați și rămași în dependență parțială față de foștii stăpâni). Individul era absorbit în structurile politice ale statului, conceput ca o comunitate a cetățenilor liberi, preponderent urbană. Astfel s-a grăbit procesul de dizolvare a ginților. Cetatea era văzută ca mediul propice și indispensabil pentru realizarea binelui public, în care se realizează sinteza dintre cetățeanul ideal și guvernarea ideală. Integrarea totală a individului în stat a dus la clarificarea unei conștiințe sociale și la întemeierea relațiilor dintre cetățeni pe conceptul etic elementar de *fides* (despre care am amintit mai sus). Adăugat la caracterele preexistente ale societății primitive romane (relații simple, austere, contacte externe reduse) acesta a definit o lungă perioadă obligațiile morale și juridice ale cetățeanului roman, fiind fundamentul vieții sociale.

Vechiul drept roman se caracteriza prin **formalism** și rigiditate. Formalismul constituia, de altfel, poate cea mai importantă trăsătură a vechiului drept civil roman. Pentru încheierea unui act juridic se cereau anumite solemnități, pronunțarea anumitor cuvinte sacre, schițarea anumitor gesturi etc. Formalismul juridic se explică prin forța credințelor religioase în epoca veche și prin inexistența unor teoretizări în afara acestora. Până la alungarea regilor, nici nu se poate de altfel vorbi de un fenomen juridic distinct de cel religios. Laicizarea dreptului și desprinderea acestuia de sub tutela misticului începe abia când împărțirea atribuțiilor regelui între consuli (puterea civilă) și *rex sacrorum* (atribuțiile religioase) marchează prima distincție între *ius* și *fas*.

Republica

Sub aspect strict **istoric**, regii (implicit, ocupanții etrusci) au fost izgoniți din Roma în jurul anului 509 a.Chr., iar în locul lor au fost aleși doi consuli. Războaiele defensive au devenit în câteva secole războaie ofensive victorioase. Roma își extinde teritoriul în afara peninsulei, devenind puterea dominantă în bazinul mediteranean. Politica de cuceriri aduce prosperitate economică, stimulează comerțul și produce, după sec. III a.Chr., trecerea de la economia rurală bazată exclusiv pe averea funciară la o economie lucrativă, care rulează capitaluri semnificative.

Totul pornește în Republică de la o confruntare internă, având ca punct de pornire compromisul între noua aristocrație (patricienii și plebeii bogați) și plebe, realizat pentru înlăturarea ocupației etrusce. Rezultatul a fost alungarea ultimului rege (de origine etruscă) și instaurarea Republicii, după 509 a.Chr. Promisiunile făcute plebeilor nu au fost însă ținute, astfel că secesiunea acestora pe colina Aventină va marca începutul disputei. Revendicările plebei s-au situat pe coordonate economice, juridice și politice:

1. economice: ștergerea datoriilor și rezolvarea problemei agrare printr-o împărțire echitabilă a pământului. Împrumuturile acordate de patricieni plebei ajunseseră să îi îndatoreze pe ultimii la un nivel prea ridicat; or, insolvabilitatea putea fi o cauză de cădere în sclavie. Pe de altă parte, teritoriile ocupate de armata romană intrau în așa-numitul ogor public (*ager publicus*) și erau date în folosință cetățenilor. Dominația politică a patricienilor ducea la arendarea ogorului public prioritar către aceștia.

2. juridice: legi scrise și *ius conubii*. Chestiunile juridice sunt, în această epocă îndepărtată, strâns legate de problemele religioase; prin urmare, gestionarea lor se asigură de către pontifi, care le țineau însă secrete și le revelau, de regulă, numai celor agreeți (patricienilor). Pe de altă parte, cetățenia romană acorda patricienilor o serie de atribute, dintre care două erau dorite și de plebei: *ius conubii* și *ius honorum*. Primul desemna posibilitatea de a încheia o căsătorie recunoscută de dreptul civil.

3. politice: *ius honorum* și impunerea voinței plebei în comiții. *Ius honorum* desemna posibilitatea de a fi ales în magistraturi. Acesta era inițial un alt apanaj exclusiv al patricienilor. Sistemul de vot cențitar marginaliza inițiativa politică plebeiană, căci votul primei clase și a primelor centurii din cea de-a doua (formate din patricieni) era suficient pentru a nu mai chema la vot celelalte clase.

După reforma lui Servius Tullius, plebeii n-au obținut egalitatea în drepturi cu patricienii, care păstrau mai departe în mod exclusiv dreptul să fie aleși magistrați și să dobândească pământurile cucerite în urma campaniilor militare. Pe de altă parte, căsătoriile mixte erau oprite. Plebeii nemulțumiți au hotărât să se retragă din cetate (494 a.Chr.), dar se reîntorc în Roma după ce li s-au făcut unele concesii: obțin ușurarea stării debitorilor, dreptul de a-și alege doi reprezentanți (tribuni), care puteau să se opună actelor consulilor, Senatului și adunărilor poporului, precum și înființarea unei adunări plebeiene (*concilia plebis*). Prin eforturile tribunilor plebei, s-a ajuns la redactarea în anul 449 a.Chr. a primei codificări din spațiul geografic european: Legea celor 12 table (*lex duodecim tabularum*).

În anul 445 a.Chr. se votează legea Canuleia, ce înlătură impedimentul la căsătorie între patricieni și plebei. În 443 a.Chr. se înființează o nouă magistratură republicană: cențura. Cențorul are în sarcină efectuarea recensământului populației, scop în care cetățenii se strâneau pe câmpul lui Marte în ordinea centuriilor (ordinea de plecare la luptă). Aici este punctul de finalizare a reformei inițiate de Servius Tullius.

Plebeii capătă în anul 409 a.Chr. dreptul să fie aleși chestori, dreptul să fie aleși consuli (367) și apoi treptat și alte drepturi politice (în 366 dictatura, în 364 edilitatea curulă, în 351 cenșura, în 337 pretura). Anul 367 a.Chr. este important prin adoptare

legilor *Licinia Sextiae*. A fost de fapt o *lex per saturam*, adică formată din trei legi ce urmau a fi votate în bloc sau tot astfel respinse; s-a apelat la atare procedură pentru a putea cointeresa toate păturile sociale ale plebei. Aceștia obțin, pe lângă consulat, reglementarea problemei datoriilor și limitarea lotului ce poate fi luat în folosință din *ager publicus*. În același timp, se urmărește creșterea rolului adunărilor poporului plebeiene, în sensul de a da forță de lege hotărârilor acestora (plebiscitelor). Într-o primă fază, se obține transformarea adunării plebeiene într-o *comitia tributa*, prin participarea aristocrației la ședințe (reuniunea se face deci în funcție de teritoriu, nu de clase). Ulterior, plebiscitele adoptate de adunările tribute primesc putere de lege, dacă sunt ratificate de senat; în jurul anului 287 a.Chr., după o nouă secesiune pe *Mons Aventinus*, plebiscitele capătă valoarea de legi fără vreo autorizare a Senatului și comițiile tribute devin principalul organ legislativ roman.

Magistrații concentrează puterea militară și administrativă. Sunt aleși pe o perioadă determinată, nu sunt retribuți și nu pot fi destituiți în acest interval de timp.

Toți dispun de „puterea legală” (*potestas*), iar consulii, pretorii și dictatorii republicani sunt investiți și cu *imperium*. *Potestas* conferea oricărui magistrat autoritatea de a da edicte valabile pe perioada cât se găsea în funcție (*ius edicendi*), dreptul de a amenda și de a constrânge pe cei care încalcă legile. *Imperium* presupune în primul rând aspectul religios al luării auspiciilor importante, din care derivau toate celelalte prerogative: comandamentul militar, convocarea Senatului și a adunărilor poporului, jurisdicția civilă și penală (dreptul de a pronunța o sentință).

Cei mai înalți magistrați sunt **consulii**. Magistratură colegială, erau aleși pe timp de un an – interval în care conduceau alternativ. Ei au **puterea civilă supremă și conducerea armatei** în vreme de război: efectuau recrutări sub controlul senatului, convocau și prezidau adunările poporului și senatul, făceau propuneri legislative în comiții. La început numai patricienii puteau fi aleși consuli; după legile liciniene, plebeii au primit și ei acest drept.

În ierarhie urmează **pretorii**. Aceștia au început simpli locuitori ai consulilor, cărora treptat li s-au transferat atribuțiile judiciare. **Atribuția de bază a pretorului devine astfel administrarea justiției (în special, jurisdicția civilă)**. Pretorul nu judecă, ci organizează numai instanța, pregătind litigiul în vederea soluționării. La sfârșit de Republică și început de Imperiu, pretorul a primit competența de a redacta formula de judecată, ceea ce i-a permis implicarea în crearea de noi reguli juridice. În anul 241 a.Chr., procesele dintre străini sau dintre străini și cetățeni sunt încredințate pretorului pelerin. Apar astfel doi pretori: pretorul urban, ce se ocupa de procesele dintre cetățeni și pretorul pelerin, în a cărui competență intra examinarea litigiilor dintre străini sau dintre străini și cetățeni.

Edilii curuli erau chemați să supravegheze piețele, să controleze măsurile și greutatea, să se ocupe de aprovizionarea orașului, să organizeze jocuri publice etc. Ei aveau dreptul să cerceteze cauzele privind vânzarea sclavilor și vitelor din piețele publice și totodată să dea edicte⁶ care, alături de cele date de pretor, au fost izvoare importante ale Dreptului Roman.

Cenzura a fost creată conform tradiției ca magistratură excepțională în anul 443 a.Chr., în scopul de a degreva pe consuli de efectuarea recensământului. **Cenzorii** erau în număr de doi și erau aleși din cinci în cinci ani. Sarcina lor principală este aceea de a evalua averea cetățenilor și a-i clasa pe cetățeni, înscriindu-i în centurii și triburi. Din acest punct de vedere, cenzura devine din 209 a.Chr. cea mai importantă magistratură, cenzorii fiind cei care determină structurile de conducere într-un stat timocratic. Ei controlează totodată și moralitatea cetățenilor, putând lua măsuri împotriva celor care încălcau bunele moravuri. În rezumat, cenzorii evaluează atât averea cetățenilor cât și meritele și comportamentul acestora: puteau înscrie într-un trib cetățeni noi pe bază de merit, dar puteau și să-i mute sau să-i

⁶ V. capitolul de Izvoare.

excludă pe cei imorali printr-un blam (*nota censoria*). Importanța le este evidențiată și de imposibilitatea de a fi controlați de vreun alt magistrat, cu excepția tribunilor plebei.

Chestorii erau la început ajutoarele consulilor, dar cu timpul au căpătat o competență proprie. Însărcinați cu administrarea tezaurului, se ocupau și de arhivele statului, organizau vinderea prăzii de război etc.

Tribunii plebei aveau dreptul să se opună (*veto*) măsurilor luate de orice magistrat împotriva unui plebeu, cu excepția celor dispuse de dictatori și cenזורi. De asemenea, erau înzestrați cu imunitate și puteau ataca hotărârile Senatului, având și dreptul de a aresta pe magistrați.

Dictatorul era un magistrat extraordinar, ales numai în cazuri de excepțională gravitate (război, tulburări interne). Deși dictatorul era numit de către unul din consuli, în fapt el era ales de Senat. Împuternicirile sale nu puteau depăși termenul de șase luni pentru care fusese ales, dar nu putea fi controlat de nimeni în exercitarea mandatului.

Cadrul complex descris până în acest punct nu trebuie însă să creeze iluzia unei democrații bazate pe separația puterilor în stat. Principiul enunțat de Montesquieu în secolul XVIII nu avea nicio legătură cu societatea romană republicană, în care **Senatul era deținătorul real al pâghiilor politice**.

Senatul republican este axa vieții publice, datorită *auctoritas* cu care este înzestrat. Prin *auctoritas* se înțelege prerogativa de a valida sau de a respinge orice gest al actorilor politici, prerogativă sprijinită pe controlul resurselor financiare ale statului roman. Cenזורii trebuiau, teoretic, să reînnoiască Senatul o dată la cinci ani. Membrii noi erau desemnați dintre cei mai buni cetățeni și cei nevrednici erau eliminați. În fapt, desemnarea a ajuns să se facă dintre foștii edili curuli, pretori și consuli, iar excluderea din Senat a fost o raritate. Consecința a fost transformarea Senatului într-un club închis al foștilor magistrați. Acest lucru va avea consecințe importante într-un aspect ce ne interesează direct: administrarea justiției.

În domeniul legislativ, datorită acelei *auctoritas*, Senatul confirma legile votate de adunările poporului. Prin legea *Publilia Philonia* (339 a.Chr.), s-a hotărât că legile vor fi confirmate de Senat înainte de a fi votate, deci sub forma de proiect. Senatul trebuia să încuviințeze nu numai legile, dar și alegerile de magistrați. Potrivit legii *Maenia* (sec. IV a.Chr.), Senatul trebuia să confirme alegerile înainte ca rezultatul votului să fi fost cunoscut. Tot în competența Senatului intra dreptul de a corecta legile și de a suspenda, în cazuri excepționale, aplicarea lor (*legibus solvere*)m declarând starea de asediu. În domeniul executiv, am precizat că senatul putea numi la nevoie un dictator, suspendând pe magistrații ordinari.

În materie de cult, se interesează de organizarea ceremoniilor religioase, de construirea de temple noi, veghează la păstrarea purității religiei romane și autorizează sau nu introducerea de noi culte la Roma. În domeniul politicii externe, senatul primea pe ambasadorii țărilor străine, rezolva conflictele pe care Roma le avea cu străinii, stabilea și rupea legăturile diplomatice; tot senatul hotăra în fapt cu privire la război și pace, deși teoretic acest drept aparținea adunările poporului. De asemenea, împărțea anual provinciile între guvernatori, reglementând totodată situația juridică a acestor teritorii. În domeniul problemelor militare, senatul fixa contingentele necesare pentru mobilizare, comandamentele militare etc.

Multitudinea de competențe explică de ce noua postură a Senatului a creat de fapt o nouă categorie socială: ordinul senatorial. Acesta se va afla în luptă politică cu celelalte două ordine care se conturează în aceeași perioadă: cavalerii și popularii.

La decăderea regimului republican și revenirea Romei la regimul monarhic au contribuit mai mulți factori:

- a) ruinarea exploatărilor rurale mici și mijlocii, în circumstanțele ce vor fi detaliate în paragraful următor.
- b) formele de organizare caracteristice statului-cetate se dovedesc incompetente a mai controla noua situație, rezultată din expansiunea teritorială. Imperiul cuprinde în secolul I a.Chr. nu numai Roma și Italia dar și numeroase

provincii. Senatul, uzat și corupt, nu mai poate să gestioneze un teritoriu mult prea mare și divers în raport cu necesitățile pentru care augustul corp fusese proiectat.

c) armata Romei se transformă într-o armată profesională, de mercenari, devenind tot mai mult compusă din cetățeni cărora nu li se mai rentă să practice agricultura și din necetățeni care sperau la îmbogățire și dobândirea cetățeniei prin serviciul militar. Armata astfel devine un instrument docil în mâinile marilor comandanți. Aceștia nu ezită să o folosească pentru a pune temelia unui regim autoritar, în interesul partidului din care făceau parte.

Trecerea Romei la monarhie s-a făcut treptat, pe calea dictaturilor militare, urmate de cele două triumvirate. În final, Octavian preia controlul și pune bazele Imperiului.

În **concluzie**, Republica romană și instituțiile ei s-au forjat din disputa politică dintre plebe și patricieni. Cauza decăderii Republicii a fost **prăbușirea democrației militare țărănești, datorită nerezolvării problemei agrare, în contextul favorizant al extinderii statului roman**. Acceptând că și dreptul este un fenomen social, observăm cum laicizarea vechiului drept roman avansează și, din secolul III a.Chr., apar primele preocupări de teoretizare (*iurisprudencia*). Aspectul Dreptului Roman va începe să se schimbe însă puternic după victoria în al doilea război punic.

*

Războaiele punice (sfârșit de sec. II – început de sec. I a.Chr.) constituie un moment cheie în istoria Romei, pregătind în plan juridic **trecerea de la Vechiul Drept Roman la cel clasic**. De ce s-a întâmplat acest lucru? Pentru că datele social-economice s-au schimbat fundamental, consecutiv victoriilor militare. Victoria asupra lui Hannibal a eliminat principalul pretendent la dominația bazinului mediteranean, astfel că asistăm la o expansiune continuă a Romei. Cuceririle ce se succed lanț transformă Mediterana într-o mare internă și canalizează spre capitală bogății crescânde. comerțul ia proporții, extinzându-se dincolo de bazinul Mării Mediterane, asupra întregii lumi cunoscute.

Războaiele cu Cartagina au dus la inerenta scădere a numărului cetățenilor, declinul populației active și creșterea numărului de sclavi. Grânele ieftine aduse din provincii, creșterea costurilor vieții în Italia și campaniile militare prelungite în zone tot mai îndepărtate de Roma au ruinat progresiv proprietatea funciară mijlocie și mică (deținută de majoritatea cetățenilor care suportau efortul militar). Soluția economică a fost migrarea cetățenilor proletarizați la Roma și încercarea de a salva agricultura italică prin trecerea la exploatarea pământurilor în sistem latifundiar.

Moravurile austere ale vechilor romani încep să se relaxeze. Rigiditatea relațiilor familiale și sociale face loc unei libertăți tot mai largi în atitudine și comportament. Filosofia greacă și spiritul mistic oriental pătrund tot mai puternic în viața intelectuală romană. Odată incorporate toate aceste influențe, Roma își creează propria identitate: trece de la o cetate influențată de elenism la una mândră de trecutul ei, ce se definește în opoziție cu grecii.

Rigiditatea și formalismul Vechiului Drept Roman (expresie a unei societăți agrare mai puțin evoluată) încetează să mai corespundă transformărilor redată mai sus. Relațiile de afaceri nu fuseseră practicate și cunoscute la momentul când a fost adoptată legea decemvirală (sec. V a.Chr.). Necesitățile comerțului sunt stânjenite de formele excesive impuse de vechiul drept civil.

Tradiționalul principiu al formalismului (*forma dat esse rei*) începe să facă loc unor interpretări mai permissive, prin promovarea ideilor de bună-credință (*bona fides*) și echitate (*aequitas*). Ultimele cer îndeplinirea celor promise prin actul juridic în spiritul și intenția părților contractante. Sub influența retoricii, a filosofiei grecești și în special datorită

interpretării doctrine, se deschide calea perioadei clasice a Dreptului Roman, care ajunge la o elaborare științifică de înaltă calitate.

Principatul

Ordinul senatorial constituie, ca și în Republică, pătura cea mai bogată din statul roman: o aristocrație funciară, care dispune de o certă independență economică în stat. Ordinul senatorial este păstrătorul vechilor tradiții republicane. Celălalt ordin dominant este constituit din cavaleri: ordinul equestru. Membrii săi continuă să fie reprezentanți ai capitalului comercial și cămătăresc. Exercițarea multor magistraturi atrăgea după sine calitatea de cavaler și, începând din secolul II p.Chr., cele mai importante posturi din cancelaria imperială sunt deținute de cavaleri. Aceștia mai erau recrutați din rândurile burgheziei municipale și provinciale, din rândurile celor ce exercitau profesii libere etc.

În prima perioadă, puterea de stat este exercitată de principe și de Senat. Dar Senatul și-a pierdut treptat din atribuțiile inițiale, încât participarea sa la conducere a devenit mai mult teoretică. Regimul personal instaurat de Cezar în sec. I a.Chr. fusese o dictatură militară, îmbrăcată în haina unei monarhii asemănătoare cu cea de tip elenistic: de aici i s-a tras și asasinarea, de către simpatizanții republicani. Nepotul său, Octavian, știe să menajeze memoria colectivă (atașată valorilor republicane) și dă regimului său o față constituțională republicană. Acest mod de procedare este continuat de succesorii lui, care își însușesc treptat prerogativele puterii publice.

Dreptul clasic își cunoaște expresia desăvârșită în operele jurisconsultilor din secolele I-II p.Chr., care se situează cronologic în perioada de apogeu a Imperiului Roman. Aceasta începe aproximativ sub Principatul lui Octavian și se prelungește sub o serie de principii, dintre care merită reținute numele celor din dinastia Antoninilor: Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius. Instabilitatea, caracteristică războaielor civile care devastaseră Republica romană, devenise o simplă amintire. Noii conducători ai Urbei instaurează regula succedării la tron prin adoptarea în avans a urmașului: pe tron urcă astfel oameni experimentați, capabili să protejeze frontierele și buni administratori interni ai Imperiului. Principii acaparează jurisdicția și sunt secondați de un consiliu format din juriști eminenți, precum Paul, Ulpian sau Papinian. Opera lor echilibrată (precum și a altor juriști clasici, asupra cărora vom reveni în capitolul de Izvoare) reformează și inovează profund Vechiul Drept Roman (sau ce mai rămăsese din acesta), fără însă să disprețuiască tradiția juridică.

Imperiul Roman din aceste secole de aur se poate caracteriza sintetic pe trei coordonate: *orbis terrarum* (a), *civis romanus* (b) și *pax romana* (c).

a) stăpânirea romană în teritoriile cucerite nu era o aservire tiranică, ci federa într-un sistem gradat și subtil o diversitate de seminții cărora Roma le respecta uzurile și cutumele (în măsura în care nu-i contestau interesele fundamentale). Pierderea independenței celor cucerți în relațiile externe și a autonomiei lor politice erau compensate prin pacea, securitatea și prosperitatea internă.

Relațiile comerciale dobândesc o dimensiune universală în aceste secole. Circulația oamenilor și a mărfurilor, respectiv a monedei gravate cu efigia împăraților era liberă, facilitată fiind de siguranța rețelelor de drumuri bine întreținute și a căilor de navigație regulate. Raporturile de schimb între zone îndepărtate necesitau un regim contractual consensual (adică fundamentat pe un acord de voințe eliberat de formalism). Acesta era bazat pe principiul buneii credințe, ridicat la rang universal prin situarea sa între conceptele de *ius gentium*. Formalismul strict al stipulației

(contractul verbal) garanta eficient riscul de plată în afacerile mai importante. Nu trebuie însă pus vreun semn de egalitate între efervescența acelei perioade de deschidere și societatea globalizată din era noastră, bazată pe industrializare, piață și capital. Pe lângă că romanii nu au avut o bază tehnică și industrială la nivelul actual, ei nu practicau nici formele noastre de organizare societară sau cooperatistă, care să aibă un statut autonom și să fie capabile să dirijeze fluxurile de capital și de bunuri. Lumea romană a rămas fidelă structurilor de tip personal din cadrul organizării familiei, în sensul larg al acestei noțiuni, în care libertii, sclavii și/sau clienții erau integrați ca ajutoare, angajați sau mandatar.

b) accesarea la cetățenia romană era visul oricărui locuitor din provincii. Se putea ajunge acolo prin cariera publică sau prin merite personale, prin renumele câștigat în municipii (cetăți care se autoguverneau, puteau folosi Dreptul Roman și locuitorii puteau beneficia de cetățenie romană completă sau parțială) sau prin aflarea în raporturi favorabile cu potențaii. Cetățenia romană deschidea calea către funcțiile politice, militare sau civile, având ca apogeu perspectiva numirii în calitate de guvernator provincial sau de senator la Roma. Acordarea, într-o primă fază, a statutului de latinitate îi puna pe locuitorii noii provincii pe poziție de egalitate în raporturile comerciale cu toți cetățenii romani. S-a ajuns mai târziu ca împărații să acorde, tot mai des, în bloc cetățenia romană unor cetăți întregi, cu prioritate coloniilor de veterani ai legiunilor și municipiilor, a căror fidelitate trebuia răsplătită. Vom analiza în capitolul dedicat Persoanelor cum s-a ajuns la extinderea de către Caracalla a cetățeniei în tot Imperiul.

c) *pax romana* este un concept care desemnează ordinea politică și militară patronată de Roma pe întinsul teritoriu al imperiului său, ordine ce se impune cu caracter de universalitate prin influența exercitată până dincolo de frontiere. Acestea se întindeau de-a lungul Rinului și Dunării, cu linia fortificată (*limes*) ce traversa aproape neîntrerupt Europa (de la Nistru și Marea Neagră până la valul lui Hadrian, în Scoția) și erau păzite de treizeci și șase de legiuni, plus trupele de auxiliari.

Administrația civilă era asigurată fie direct de principe fie indirect, prin Senat, în provinciile fără trupe. Principii și-au creat un aparat birocratic centralizat, numind în fruntea provinciilor imperiale guvernatori, legați și procuratori subordonați lor. Provinciile senatoriale sunt conduse de foști consuli sau foști pretori, membri ai Senatului.

Imperiul s-a organizat ca civilizație urbană. Politica imperială a favorizat cetățile, care erau focare de romanizare în provincii. Acestea își păstrasera propria organizare și propriile cutume, dar suportau concomitent influența constantă a culturii și limbii latine. **Dreptul Roman era parte integrantă a acestei culturi și pătrundea în ordinea juridică a provincialilor**, la fel de ferm ca și drumurile drepte și trainice, construite de cuceritori în tot Imperiul. Este adevărat că dreptul local fusese lăsat în vigoare, localnicii având alegerea între acesta și cel roman, în cadrul autonomiei limitate descrise mai sus. Dar clasa superioară era educată în maniera romană, astfel că magistrații, funcționarii și guvernatorii aplicau fără probleme Dreptul Roman. În fapt, cu cât erai mai sus pe scara socială, cu atât erai mai aproape de Roma și aplicai cu predilecție Dreptul Roman.

Dominatul

A doua jumătate a Imperiului începe odată cu accesarea la conducere a lui Dioclețian (284-305). Întreaga putere (și în fapt și în drept) este concentrată în mâna împăratului; Dominatul este de aceea denumit și perioada monarhiei

(conducerea unuia singur), iar împăratul începe să fie zeificat precum monarhii orientali, fapt ce rezultă din titulatura pe care și-o ia: *Dominus et Deus* (stăpân și zeu).

În această perioadă, apare organizarea pe caste a societății romane, fapt ce se explică prin feudalizarea vieții sociale. Populația liberă este împărțită în caste superioare și caste inferioare.

Viața politică în Imperiu este dominată de principii, deveniți treptat împărați. Aceștia ajung să reprezinte autoritatea supremă în stat. Puterile le erau concretizate în: puterea tribuniciană (ce nu era limitată nici în timp și nici în spațiu), imperiul proconsular (cu depline atribuții civile, militare și judecătorești) și pontificatul (în temeiul căruia era șeful religiei romane). Principii au primit toate aceste prerogative treptat, printr-o serie de acte emenate de la adunările poporului și senat. Începând cu domnia lui Vespasian, erau conferite în bloc printr-un *senatus consult* numit impropriu *lex regia*. Deși teoretic calitatea de împărat era electivă, în fapt ea devine cu timpul ereditară: împărații romani obișnuiau să-și propună succesori încă din timpul vieții sau să și-i asocieze la domnie. Împăratul este în Dominat un monarh absolut.

Magistraturile republicane s-au păstrat formal în Principat; dar în fapt ele nu sunt decât niște caricaturi, deoarece împăratul concentrează în mâna sa tot mai multe puteri.

Consulii își pierd mai toate atribuțiile; din acestea păstrează competența jurisdicției necontencioase, adică grațioase (se ocupau cu adopția, emanciparea, dezrobirea etc.). Rolul pretorilor scade, mai ales după ce Hadrian dispune codificarea edictului, ce se va analiza la Izvoare. Pretorul peregrin își păstrează atribuțiile până în anul 212, când Antonin Caracalla conferă cetățenia romană tuturor locuitorilor imperiului. Pretorul urban își continuă activitatea până în vremea domniei lui Dioclețian. Cenzura dispăre, căci începând cu Domițian calitatea de cenzor este permanentizată în persoana împăratului. Tribunalul plebei încetează și el de a mai exista, puterea tribuniciană aparținând tot împăratului. Edili curuli își pierd atribuțiile referitoare la organizarea de jocuri publice (*cura ludorum*) și de poliția orașului (*cura urbis*); se îngrijesc însă mai departe de curățirea străzilor, de supravegherea piețelor, băilor etc., având dreptul de a pedepsi pe cei ce le nesocoteau dispozițiile. Chestorii intră treptat în marea categorie a funcționarilor imperiali. Unii ajutau în calitate de secretari fie pe împărat (*quaestores Augusti*), fie pe consuli (*quaestores consulum*), iar alții se ocupau de paza arhivelor sau asistau pe guvernatorii provinciilor senatoriale în îndeplinirea funcțiilor lor.

Senatul se transformă din ce în ce mai mult într-un organ politic dependent de împărat, care propune sau alege direct pe senatori, putându-le revizui anual listele. Senatului ajunge să fie înlocuit cu un sfat imperial (*consistorium sacrum*) alcătuit din oameni de încredere ai împăratului.

Adunările poporului își pierd competența pe care o aveau în epoca republicană, prerogativele lor trecând asupra Senatului și mai ales a împăratului. Ultima lege votată de adunările poporului a fost o lege agrară în sec. II p.Chr.

Funcționarii imperiali sunt o categorie ce ia amploare și se birocratizează.

Prefectul pretoriului (*praefectus praetori*) era conducătorul gărzilor imperiale și mai apoi a tuturor armatelor din Italia. Rolul acestor prefecti se diminuează din punct de vedere militar începând din epoca Severilor, dar crește importanța lor jurisdicțională. Ei dau și anumite decrete, ce trebuiau observate cu strictețe. Prefectul orașului (*praefectus urbi*) se ocupa cu administrarea orașului și avea largi atribuții judecătorești în materie de drept penal. Acesta avea și o competență în civil, în măsura în care procesele penale erau conexe cu cele civile. Competența sa jurisdicțională era redusă cât privește teritoriul la o sută de mile în jurul Romei; în afara acestei limite judeca prefectul pretoriului. Prefectul aprovizionării (*praefectus annonae*) se ocupa cu aprovizionarea Romei și în această calitate judeca pricinile dintre comercianți și cumpărători. Alături de acești prefecti mai putem aminti pe prefectul gărzilor de noapte (*praefectus vigilum*) și diverși *curatori* în a căror competență intra îngrijirea drumurilor, podurilor, navigației, a canalizării orașelor etc.

Odată cu centralizarea puterii și cu dezvoltarea birocratismului, apare necesitatea înființării unor birouri centrale care să furnizeze împăratului materialele necesare în rezolvarea diferitelor probleme de stat: cancelaria imperială. Biroul *ab epistulis* rezolva corespondența împăratului, biroul *a libellis* tria cererile ce trebuiau să fie cercetate de împărat, biroul *a cognitionibus* procura împăratului datele necesare în vederea soluționării proceselor ce urmau a fi judecate în apel, iar biroul *a memoria* juca rolul unui oficiu de studii și documente.

Criza economică nu mai poate fi stopată și se agravează tot mai mult începând din secolul III p.Chr. Împăratul Commodus este nevoit să accepte prima devalorizare a monedei. Măsurile de diverse naturi luate de la nivel central nu au reușit decât cel mult să încetinească prăbușirea. După separarea administrativă a părții de apus de cea răsăriteană a Imperiului (395), partea occidentală a imperiului (epuizată de crizele interne și de atacurile barbarilor) cade sub loviturile herulilor în anul 476. Răsăritul va ști să depășească Antichitatea și va continua să reziste până la 1453. În ce ne privește, în expunerea materiei, ne vom centra pe perioada de până la finele domniei lui Iustinian.

Decăderea artei și a literaturii, prăbușirea păgânismului, sărăcirea spiritualității și întronarea misticismului religios sau filosofic exprimă nota generală a societății romane în Dominat. **Dreptul postclasic** nu mai este decât o palidă umbră a strălucitoarei faze precedente: originalitatea și puterea de creație dispar; noile lucrări sunt mai mult operă de practică decât de știință. Jurisconsultul clasic (practician cu preocupări teoretice și cu o cultură generală solidă) face loc practicianului obtuz, iar lucrările de compilație sunt la ordinea zilei. Influențele greco-orientale câștigă teren și vom vedea (în secțiunea dedicată Izvoarelor dreptului) cum încercarea iustiniană de a reînvia dreptul clasic eșuează.

BIBLIOGRAFIE:

- pentru familiarizarea cu problemele de istorie romană importante pentru studiul dreptului roman: Vladimir HANGA, *Cetea celor șapte coline*, Tineretului, București, 1957; G. ALFOLDI, *The social history of Rome*, Londra, 1987; E.S. GRUEN, *The last generation of the Roman Republic*, Berkeley, 1995; M. CRAWFORD, *Roma republicană*, București, 1997; Hartwin Brandt, *Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Diokletian und Konstantin bis zum Ende der konstantinischen Dynastie (284-363)*, Berlin, Akademie Verlag, 1998; Klaus BRINGMAN, *Geschichte der römischen Republik*, München, C.H. Beck, 2002 (sau versiunea engleză, *History of the Roman Republic*, Cambridge, 2006); David SHOTTER, *Rome and her empire*, Longman, Londra, 2003 (o lucrare ce o recomandăm oricărui student sau jurist interesat de o succintă prezentare a istoriei romane); Thomas S. BURNS, *Rome and the barbarians (100 BC – AD 400)*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2003; *** *Rome the Cosmopolis*, Catharine EDWARDS, Greg WOLF (coord.), Cambridge University Press, 2003 (culegere de studii pe teme diverse – dedicată d-lui prof. Keith HOPKINS – ce pornește de la ideea abordării Cetății Eterne nu prin studiul sistemului arhitectural ori al evenimentelor ce țin de istoria politică, ci examinând puterea și abilitatea cosmopolisului de a modela vieți și modalități de concepere a lumii); *** *Memoria e identità. La cultura romana costruisce la sua immagine*, Maria Citroni (coord.), Università degli studi di Firenze, 2003 (culegere de comunicări prezentate cu ocazia unei conferințe desfășurate la Florența în 2000, în limbile italiană și franceză); *** *Roman imperialism: readings and resources*, Craig B. CHAMPION (coord.), Blackwell, Oxford, 2004; Karl-Joachim HÖLKESKAMP, *Senatus populusque romanus. Die politische Kultur der Republik – Dimensionen und Deutungen*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004; George FORSYTHE, *A critical history of early Rome: from the prehistory to the first Punic war*, Berkeley, 2006.

- o bună introducere în problemele de istorie juridică romană se găsește în CĂTUNEANU, *Curs*, cap. *Istoria dreptului roman* (p. 6-90 în ediția 1927). Pentru expunerea sintetică a influențelor suferite de societatea romană și, implicit, de dreptul roman: Tiberiu MOȘOIU, *Ius quiritium. Considerațiuni sumare asupra originilor dreptului roman*, Cluj, f.a. Recomandăm completarea acestora cu cap. *Introducerea în studiul dreptului roman* întocmită de profesorul Mihai Jakotă; pe lângă claritatea expunerii, aici se găsesc referiri și la situația din provincii: JAKOTĂ, *Drept roman*, vol. I, p. 5-65;

- pentru elenism: François CHAMOIX, *Civilizația elenistică*, trad. Elena LAZĂR, 2 vol., Meridiane, București, 1985;

- pentru dreptul roman de la finele republicii: Alan WATSON, *The law of persons ..., The law of property..., The law of obligations in the later Roman Republic*, 3 vol. 1965-1968;
- pentru situația provinciilor: Mihai JAKOTĂ, Ioan MACOVEI, *La littérature juridique sur l'administration de la province*, AUI (XXXVIII-XXXIX) 1992-1993, p.129-151; Mihai JAKOTĂ, *La compétence des tribunaux dans les provinces de la Grèce et de l'Asie mineure, d'après les lettres de Cicéron*, în *Sodalitas*, p. 1689-1703; Mihail JAKOTĂ, *Droit strict (ius strictum) et activité pratique du gouverneur dans une province de l'Orient*, Bul.Șt. nr. 7 (1998), p. 20-41.
- pentru sclavagismul societății romane: Mihai JAKOTĂ, *Câteva texte din perioada clasică a dreptului roman oglindind transformările relațiilor de producție sclavagiste*, AUI 2/1960, p. 353;
- pentru religia romană (și raporturile acesteia cu juridicul): lucrarea de referință – FUSTEL, *Cetatea*, partea introductivă: *Despre nevoia de a studia cât mai mult vechile credințe ale anticității pentru a le putea cunoaște instituțiile*, p. 1-5, Cartea I: *Credințe vechi*, p. 7-38; Alexandru VĂLLIMARESCU, *Tratat de enciclopedia dreptului*, ed. a 2-a, Lumina lex, București, 1999 (reeditare a lucrării interbelice), titlul II cap. I *Dreptul și religia*; Mircea ELIADE, *Istoria*, p. 107-135 și 351-402; R. MAUNIER, *Relations historiques et ethnologiques des religions et du droit*; Georges DUMEZIL, *La religion romaine archaïque*, 1987; id., *La religion romaine: textes choisies et présentés*, 1997; J-A. SHELTON, *As romans did. A sourcebook in roman social history*, ed. a 2-a, OUP, New York & Oxford, 1998; John SCHEID, *La religion des romains*, Paris, 1998 (sau trad. engleză realizată de Janet LLOYD: *An introduction to roman religion*, Edinburgh University Press, 2003); Keith HOPKINS, *A world full of gods: pagans, jews and christians in the roman world*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1999; Hans-Friedrich MÜLLER, *Roman religion in Valerius Maximus*, Routledge, Londra, 2002 (argumentează întrepătrunderea între religie și morală în perioada studiată, precum și vitalitatea cultului roman în perioada imperială); Françoise van HAEPEREN, *Le collège pontifical (3ème siècle a.C. – 4ème siècle p.C.)*, Bruxelles, Brepols, 2002; *** *Roman religion*, Clifford ANDO (coord.), Edinburgh University Press, 2003 (culegere de 14 studii realizate de un grup de specialiști asupra problemelor ridicate de religia romană).
- pentru calendarul roman: Jörg RÜPKE, *L'histoire des fasti romains: aspects médiatiques et politiques*, RHD 2/2003.125-139;
- pt. situația plebei și raporturile cu patricienii: Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. III (p. 57-61); Henrik MOURITSEN, *Plebs and politics in late republican Rome*, Cambridge University Press 2001; pentru divulgarea fastelor și formulelor de către Gn. Flavius și gestul ducând la laicizarea științei juridice făcut de T. Coruncanius: Mircea I. MANOLESCU, *Teoria și practica dreptului – metodologie și sociologie juridică*, Fundația Regele Mihai I, București, 1946, p. 18-25 (autorul le analizează ca exemple de ceea ce le numește „democratizarea dreptului”).
- pentru o sumară trecere în revistă a principalelor instituții romane: MOMMSEN, vol. I, p. 97-104 și 251-254 (de la începuturi până spre sfârșitul Republicii); DRIMBA, *Istoria*, vol. I, p. 713-716; pentru o interpretare complexă, în primul rând politică, a istoriei romane (mult înrăuită de lucrările lui Mommsen): Sergiu Pavel DAN, *Visul lui Scipio. Istoria Romei ca poveste filosofică*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983; a se vedea și POLYBIOS, *Istorie*, vol. I, cartea a VI-a cap. V *Despre înflorirea statului roman*, p. 472-479 și cap. VIII *Concluzia discuției despre statul roman*, p. 507-509; pentru explicații mai detaliate: ELLUL, partea a II-a „Instituțiile romane”, p. 219-616;
- pt. senat: Alex. DANIELOPOLU, *Considerațiuni asupra denumirii de patres conscripti*, în *Preocupări juridice* 2-3/1937.58; Eugen CIZEK, *op.cit.*, cap. V (p. 109-146);
- pt. pretor: Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. VII (p. 172-177 și 178-181) și cap. VIII (p. 195-198); T. COREY BRENNAN, *The praetorship in the Roman Republic*, 2 vol., OUP 2000.
- pentru cens: George PLASTARA, *Organizația censitară la romani*, RCDLJ 1911.531-540.
- asupra problemei agrare: PLUTARH, *Vieți*, vol. V, p. 193-214 și 221-326, cu notele introductive aferente; Nicolae HERESCU, *Caiete clasice*, Cugetarea-Delafras, București, 1943, cap. *Reforme agrare în istoria Romei*, p. 233-241;
- asupra luxului la Roma: Karl-Wilhelm WEEBER, *Luxus im alten Rom: die Schwelgerei, das süße Gift*, Primus Verlag, Darmstadt, 2003.
- pentru armată: *Le châtement des déserteurs dans l'armée romaine*, RHD 3/2003.287-307;
- pentru perioada și personalitatea lui Cezar: PLUTARH, vol. III, p. 457-518, cu *Notița introductivă* a traducătorului Nicolae I. BARBU; SUETONIUS, p. 13-54; Vladimir HANGA, *Caius Iulius Caesar*, Tineretului, București, 1967; pentru o izbutită abordare beletristică a aceluiași personaj: Rex WARNER, *Caius Iulius Caesar*, trad. Georgeta PĂDURELEANU, Enciclopedică Română, București, 1972; BOISSIER, *Cicero...*;
- pt. instaurarea Principatului: SUETONIUS, cartea a 2-a *Divinul Augustus*, p. 55-112; Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. IX (p. 219-228); M. DUDULEANU, *Octavianus Augustus*, Științifică și Enciclopedică, București, 1985 (o autobiografie apocrifă a lui Octavian); P. ZANKER, *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987; Werner ECK, *The age of Augustus*, trad. engleză Deborah Lucas SCHNEIDER, Blackwell, 2003.

- pentru *pax romana*: P. PETIT, *La paix romaine*, Paris, 1967;
- pt. perioada dintre a doua jumătate a sec. I d.Hr. și prima jumătate a sec. II d.Hr.: Jérôme CARCOPINO, *Viața cotidiană*, partea I secț. a II-a *Mediul Moral* (p. 85-179) și partea a II-a secț. a III-a *Ocupațiile* (p. 216-248); François CHAMOIX, *Antoniu și Cleopatra*, București, 1993; D.M. PIPPIDI, „*Înălțarea*” lui Caesar și cultul cârmuitorilor în Roma imperială, în vol. *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, Teora, București, 1998, p. 163-187, precum și *Religia împăraților în Istoria romană a lui Dion Cassius Cocceianus*, loc.cit., p. 197-211;
- pentru domnia lui Nero: SUETONIUS, 221-258; Eugen CIZEK, *Secvență romană*, trad. S.C. Crișan și C. Crișan, Politică, București, 1986 (în special cap. VI *Politica internă și societatea romană*, p. 237-285);
- pentru Traian: Gunnar Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat. Hermes Einzelschriften*, Heft 91. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004;
- pentru Commodus: F. GROSSO, *La lotta politica al tempo di Commodo*, Torino, 1964; Oliver HEKSTER, *Commodus: an emperor at the crossroads*, J.C. Gieben, Amsterdam, 2002;
- pentru Caracalla: Ist.Aug., p. 197-205;
- pentru Dominat: Ioan KALINDERU, *Consiliul imperaților la Roma și la Constantinopol*, București, 1887; Eugen CIZEK, *Mentalități*, cap. IX (p. 250-258); *** *Omniul bizantin*, Guglielmo CAVALLLO (coord.), Polirom, Iași, 2000;
- pt. decăderea Imperiului roman: Mihai JAKOTĂ, *Contribuție la studiul crizei generale a sistemului sclavagist în Imperiul Roman ⇒ SC (V) 1963*, p. 191-211; pentru soarta dreptului roman după anul 476 d.Hr.: Charles MONTESQUIEU, *Despre spiritul legilor*, vol. III, trad. A. Roșu, Științifică, București, 1970, p. 27-34, 38-41 și 102-106; pentru perioada cuprinsă între sec. II d.Hr. și până la căderea Constantinopolului: Edward GIBBON, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman*, trad. Dan HURMUZESCU, 3 vol., BPT, București, 1976; a se vedea și interesanta trecere în revistă din Jaques LE GOFF, *Civilizația occidentului medieval*, Ed. Științifică, București, 1970, p. 53-68;
- pentru influența filosofiei asupra dreptului roman: SENECA, *Scrieri filosofice alese*, BPT, București, 1981; SOKOLOWSKI, *Philosophie...*
- pentru detalii privind diviziunile dreptului: Alexandru VĂLLIMARESCU, *Tratat de enciclopedia dreptului*², Lumina lex, București, 1999, titlul III, secț. *Diviziunile dreptului în decursul istoriei*, p. 136-138; id., *Drept public și drept privat*, Dr. 1942 I.94-112; Mircea DJUVARA, *Enciclopedia juridică. Teoria generală a dreptului*², All, București, 1995, secț. *Dreptul public și privat*, p. 44-52; Vladimir HANGA, *Ius publicum – ius privatum ⇒ SUBB 1/1963*, p. 7-19; THIREAU, *Introduction*, p. 355-357.
- asupra dreptului natural: Henri de PAGE, *L'idée de droit naturel*, Bruxelles, 1936; Jules CHARMONT, *La renaissance du droit naturel*, ed. a 2-a, prefață G. Morin; Alexandru VĂLLIMARESCU, *Teoria dreptului natural în lumina istoriei și a doctrinelor filosofice*, București, 1930; Henri de PAGE, *L'idée de droit naturel*, Bruxelles, 1936; HANGA, *L'idée de droit naturel dans le „De iure belli ac pacis”*, „Grotiana” 6/1985.38-45; Günter ELLSCHEID, *Das Naturrechtsproblem. Eine systematische Orientierung*, in KAUFMANN, HASSEMER, *Einführung*, p. 179-247; Louis DUMONT, *Eseu asupra individualismului*, trad. Luiza și Laurențiu ȘTEFAN-SCALAT, CEU Press – Anastasia, București, 1996, secțiunea *Dreptul natural modern*, p. 93-98; BEAUDET, *Introduction*, p. 51-58; THIREAU, p. 37-40 și 352-355; Alain SERIAUX, *Droit naturel*, în DCJ, p. 507-511.
- pentru problemele legate de distincția drept privat-public: Katia WEIDENFELD, *Le modèle romain dans la construction d'un droit public médiéval. „Assimilation et distinctions fondamentales” devant la justice aux XIVe et XVe siècles*, RHD 4/2003.479-502.

Planul de tratare al materiei va fi cel gândit de Gaius pentru Instituțiile sale. Acesta fost împrumutat de Codul civil francez din 1804, pentru a fi preluat de Codul civil român din 1864 (o traducere cvasi integrală a codului francez) și păstrat pe fond de actualul Cod civil român din 2011: Persoane, Bunuri și Obligații. Cartea a patra a Instituțiilor lui Gaius se referă la Procedura de judecată, chestiuni pe care – din rațiuni de ordin didactic – le-am mutat la începutul fiecărui capitol, împreună cu problematica Izvoarelor dreptului.